

TÜRKİYE'DE GİRİT ÇALIŞMALARI ÜZERİNE BİR DENEME

Rıdvan Turhan*

Özet: Bu yazıda, Türkçede Girit'le ilgili çalışmalar belli bir düzen içerisinde sınıflandırılmıştır. Çalışmada temel olarak Girit'in Türkiye'de gündeme geliş biçimleri değerlendirilmiştir. Girit, Batı'da ilk olarak uygarlığın ortaya çıkışı tartışmaları sebebiyle gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda Yunan uygarlığının Batı uygarlığının ilk beşiği olduğu tezine eleştirel bir bakış olarak ileri sürülen Girit, ülkemizde de Batı'dan aktarılan çeviri yayınlar aracılığıyla bu çerçevede gündeme gelmiştir. 1960'lı yıllarda Batı'da üretim tarzı tartışmalarına bağlı olarak yeniden inceleme konusu olan Girit, bu tartışmaların çeviri yayınlarla ülkemize aktarılması sebebiyle Türkçe literatürde yer almaya başlamıştır. Ancak Türkçe literatürde yaygın Girit çalışmaları asıl olarak adanın Osmanlı egemenliği altında bulunduğu dönemle ilgili olmuştur. Son olarak yakın dönemde giderek artan mübadele çalışmaları ve Girit konulu romanlar, konuyla ilgili literatürü zenginleştiren çalışmalardır.

Anahtar Kelimeler: Girit, Girit literatürü, Batı Uygarlığı, ATÜT (Asya Tipi Üretim Tarzı), Osmanlı Devleti, Mübadele.

An Essay on Crete Studies in Turkey

Abstract: In this paper, Crete-related studies in Turkish are classified in an order. Mainly, the ways Crete has come into question in Turkey are evaluated. In the West, Crete came into question for the first time in relation with the debates on the origin of civilization. Being suggested as a critical viewpoint against the thesis that the Greek civilization had been the cradle for the Western civilization, Crete came into question also in our country in this respect by way of translated publications originated in the West. In 1960's, Crete became an object for study again in relation with the discussions on the mode of production and consequently the discussion was transferred also to Turkey through translated publications. However, widespread studies on Crete in Turkish literature have been about the period the island was under the Ottoman rule. Lastly, in the recent period, the ever increasing exchange studies and novels about Crete have enriched the literature regarding the subject matter.

Keywords: Crete, Crete Literature, Western Civilization, AMP (The Asiatic Mode of Production), Ottoman Empire, Exchange.

Türkiye’de “Girit” üzerine yapılan çalışmaların sayısında özellikle 1990’ların başından itibaren önemli bir artış olduğu görülmektedir. Bu artışın büyük oranda Osmanlı egemenliği dönemindeki Girit’e dair çalışmalardan kaynaklandığı söylenebilir. Ancak ülkemizde Girit literatürü sadece Osmanlı dönemiyle sınırlı değildir. Bu yazıda Türkçe’de Girit çalışmalarını belli bir düzen içerisinde görme çabasında olacağız. Birinci bölümde Girit (Minos) Uygarlığı’nı (M.Ö 2600-1100) Batı medeniyetinin ilk beşiği olarak kabul eden çalışmaları ve Girit’in üretim tarzı tartışmaları sebebiyle gündeme gelişini değerlendireceğiz. İkinci bölümde Türkçede Osmanlı dönemi Girit’ini ele alan çalışmaları ana hatlarıyla tanıtıp bu çalışmaların genel bir değerlendirmesini yapacağız. Üçüncü ve son bölümde ise Girit mübadelesi konulu çalışmaları ve son yıllarda popüler hale gelen mübadele ile ilgili romanları değerlendireceğiz.

Batı Medeniyetinin Beşiği Olarak Girit (Minos) Uygarlığı

Öncelikle belirtmeliyiz ki ülkemizde Eski Çağ Girit Uygarlığı ile ilgili sınırlı sayıda kaynak bulunmaktadır. Konunun tek başına ele alındığı çalışmalardan bahsetmemiz pek mümkün görünmemektedir. Bu yüzden konuyla ilgili temel kaynaklar Uygarlık Tarihi çerçevesinde yazılan kitapların Eski Yunan ve Ege tarihi ile ilgili bölümleri ve ansiklopedi düzeyindeki kaynaklar olmaktadır.¹ Bu kaynaklarda uygarlığın gelişimi konusunda Girit’e, Yunan Uygarlığından daha özel bir önem atfedilmektedir. Oysa 20. Yüzyılın başına kadar uygarlığın ortaya çıkışı tartışmalarında Yunan Uygarlığının diğer toplumlardan farklı olarak bir mucize gerçekleştirdiği ve kendi göbek bağına keserek bir uygarlık yarattığı tezi hâkim anlayış olarak benimsenmişti.² Ancak yüzyılın başında yapılan kazı

¹ A. W. F. Blunt, *Batı Uygarlığının Temelleri*, Çev: Prof. Dr. Phil. Müzehher Erim, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2568, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 13, 3. Baskı, 1984, Metnin orijinali: *The Ancient World : And its Legacy To Us*, Oxford, Clarendon Press, London, 1928; Gabriel J. Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, Çev: Cevdet Perin, Mithat Perin, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1944; Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yayınlarından XIII. Seri, No: 8, Dünya Tarihi, TTK Basımevi, Ankara 1947; Ivar Lissner, *Uygarlık Tarihi*, Çev: Adli Moran, Milliyet Yayınları Tarih Dizisi, Mart 1973.

² İlk çağın en gelişmiş ve en uygar halkı olarak Yunan’a işaret eden Friedrich Engels, bu halkın tarihe girdiği anda uygarlığın eşliğinde olduğunu ifade etmektedir. Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Sol Yayınları, s. 63 ve 95. Bilindiği gibi özel mülkiyet tarihte ilk kez bütün sonuçlarıyla Yunanlılıkta görülmüştür. Bütün uygarlıkların özel mülkiyete yönelmiş olarak gösterilmesi ve Batı’nın her alanda ölçü olarak özel mülkiyeti alması sebebiyle, Batı’nın temelini oluşturan Yunanlılığın övgüsü yapılmaktadır. Baykan Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, Sümer Kitabevi 1988, Bu anlayışa yönelik ilk sistemli eleştiriler Gordon Childe tarafından yapılmıştır. Bkz: Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu?*, Alan Yayınları, İstanbul 2002. Yunan mucizesi tezine yönelik eleştirel yaklaşımların başka bir

çalışmaları ile söz konusu medeniyetin ilk beşiğinin Girit adası olduğu tezi ileri sürülmüştür.³ Böylelikle Girit Batı’da ilk olarak, uygarlığın ortaya çıkışı tartışmalarında ileri sürülen *Yunan Mucizesi* tezine eleştirel bir bakış olarak gündeme gelmiştir. Bu tezin ileri sürüldüğü çalışmaların ülkemize aktarılmasıyla Girit, Türkçe literatürde de yer almaya başlamıştır.

Bu bölümde değerlendirdiğimiz çalışmalarda Girit’in, Asya ve Avrupa arasında yer alan adaların en önemlisi olarak kabul edildiğini görmekteyiz. Girit’in böylesine önemli kabul edilmesinin sebebi asıl olarak coğrafi konumunun kendisine kattığı özelliklerle ilgili olmaktadır.⁴ Girit uygarlığını gündeme getiren çalışmalarda Ege Denizi’nin güney sınırında bulunan konumuyla Girit, arada köprü görevi gören bazı adacıklar sayesinde, bir taraftan Peleponnes, diğer taraftan ise Anadolu’nun batı ve güney batı ve Afrika’nın kuzey kıyılarıyla olan ilişkisi sebebiyle önemli kabul edilmektedir. Yine coğrafi konumuyla Girit, bütün bu ülkelere, bunların kültürel etkileri altında kalabilecek kadar yakın fakat bunlardan gelecek istila hareketlerini önleyebilecek kadar uzak olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte bu çalışmalara göre Girit yoğun bir nüfus besleyebilecek ve başlı başına bir kültür yaratabilecek kadar da büyüktür. İşte Girit’in sahip olduğu bu özel stratejik konum sebebiyle hem doğu hem de batının etkisine açık olduğu iddia edilmiş, bu özellikleri sebebiyle ada *yüksek ve orijinal* bir kültürün beşiği olarak değerlendirilmiştir.⁵ Böyle bir kültüre sahip Girit kadim Yunan’dan daha eski bir tarihe konumlandırılmaktadır. Öyle ki Yunanistan yüksek bir uygarlık seviyesine ulaştığında, Girit efsane olmuştur bile.⁶ Ayrıca bu çalışmalarda Batı uygarlığının temeli olduğu iddia edilen Girit uygarlığının toplumlararası ilişkilerde edindiği konumla ilgili olarak da çeşitli iddiaların ileri sürüldüğüne tanık olmaktayız. Öncelikle Girit’te ortaya çıkarılan arkeolojik buluntuların özellikleri sebebiyle Anadolu’yla belli bağlantılar kurulmakta, buradan hareketle iki bölge arasında göçler olduğu tezi ileri sürülmektedir.⁷

Buna ek olarak yine bu kaynaklarda erken dönemden itibaren Girit’in daha ileri bir uygarlığa sahip Mezopotamya ve özellikle Mısır’la sıkı bir ticaret ilişkisi

ömeği için bk. Martin Bernal, *Kara Atena: Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi 1785-1985*, Çev. Özcan Buze, Kaynak Yayıncılık, 1998

³ Blunt, , *Batı Uygarlığının Temelleri*, s. 1.

⁴ Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, s. 13

⁵ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, , s. 5

⁶ Lissner, *Uygarlık Tarihi*, s. 319

⁷ Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, , s. 8

olduğuna yönelik vurgu dikkat çekmektedir.⁸ Ancak değerlendirdiğimiz kaynaklara göre bu ticaret büyük oranda yöneticiler arasında yapılan bir armağan alışverişinden ibarettir. Bu kaynaklarda ekonominin ana merkezi olan Girit saraylarından zeytinyağı, şarap gibi tarımsal ürünlerin yanında usta işi madeni eşyaların Mısır saraylarına yollandığı, Mısırdan da karşılık olarak muhtemelen altın, fildişi gibi maddelerin Girit'e yollandığı tahmin edilmektedir⁹ gibi ifadelerle karşılaşmaktayız.

Böylelikle bu çalışmalarda söz konusu dönemde toplumlar arası ilişkilerin sadece hediye alışverişine indirgenildiğini görmekteyiz. Ancak Akdeniz bölgesinin en önemli uygarlıklarından birisi olarak kabul edilen Girit'in özellikle Mısır ve Mezopotamya gibi daha ileri uygarlık alanlarıyla ilişkisini sadece basit hediye takası olarak tarif etmek elbette kabul edilebilir bir yorum değildir. Uygarlığın gelişiminin temel dinamiği medeniyetlerin birbirleriyle girdikleri ilişkiler olmuştur. Bu ilişkilerin biçimi farklı olsa da ortak sonucun kalıcı etkileşimler olduğu iddia edilebilir. Oysa bu çalışmaların bulunduğu ortak nokta, Girit'in diğer toplumlar ve medeniyetler karşısında bağımsız bir medeniyet olarak Yunan'ın ve Batı'nın ortaya çıkışını sağladığıdır. Girit'in Mısır ve diğer doğu toplumlarıyla ilişkisini hediye alışverişine indirgemek elbette başka bir şeyin ifadesi olamaz. Hâlbuki iki medeniyet arasındaki ilişkinin batı tarımının niteliği sebebiyle¹⁰ tarif edildiği gibi olması mümkün görünmemektedir.

Öncelikle Girit adasının belli bir dönemde edindiği avantajın sadece coğrafi konumuyla temellendirilmesini doğru bulmadığımızı belirtmeliyiz. Bu avantajın çeşitli ve çok yönlü sebepleri olduğunu ileri sürebiliriz. Elbette adanın coğrafi konumu ve Ege'deki diğer adalardan daha büyük oluşu belli açılardan önemli ayrıcalıklar sağlamıştır. Kısmen daha büyük tarım arazisi, dağlık arazinin su kaynakları açısından elverişli oluşu, daha fazla nüfus ve buna ek olarak korsanlığın sağladığı avantajlar Girit'i diğer adaların önüne çıkaran etkenler olarak kabul edilmektedir.¹¹ Ancak bu avantajların sonucu olarak artan nüfusun

⁸ Blunt, *Batı Uygarlığının Temelleri*., s. 1-2, Lissner, *Uygarlık Tarihi*., s. 329, Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*., s. 12

⁹ Stylianos Alexiou, *Minos Uygarlığı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1991, s. 160. Bu çalışma aynı zamanda ülkemizdeki antik dönem Girit'e dair en önemli kaynak olarak kabul edilmektedir. 1964 yılında Yunanca yayınlanan kitap 1991 yılında dilimize kazandırılmıştır.

¹⁰ Baykan Sezer, *Doğu Batı İlişkileri Açısından Batı Tarımı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3580, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.

¹¹ Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, s. 13.

beslenmesi sorunu ancak Mısır gibi ATÜT devletleriyle girilen ilişkilerle çözülebilecektir.¹² Girit’in yakınındaki diğer uygarlıklara üstünlük sağlamasının en önemli araçlarından olan tunç madenin de ilişki kurduğu ATÜT devletleri kaynaklı olduğu düşünülebilir.¹³ Kısaca Girit büyük oranda Doğu Akdeniz uygarlıklarının ihtiyaçları temelinde ticari ilişkiler geliştirmişken değerlendirdiğimiz çalışmalarda bu ilişkiler sadece hediye alışverişi düzeyine indirgenmekte ve batı uygarlığının temelleri diğer toplumlardan bağımsız olarak bu defa da Girit’e bağlanmaktadır.

Bu ilk çalışmalarda ortaya koyulan bakış açısı ile bağlantılı olarak Girit 1960’lı yıllarda, toplumsal yapı ve üretim tarzı tartışmalarına bağlı olarak yeniden gündeme gelmiştir. Ancak bu ilgi, Asya Tipi Üretim Tarzı kavramı çerçevesinde yapılan tartışmalarda antik dönem Girit’ine atfedilen özel konumla ilgilidir. ATÜT kavramı doğu toplumlarını açıklamak için önerilirken Girit sahip olduğu özellikler sebebiyle konuyla ilişkilendirilmiştir. Girit ve Miken toplumlarının saray merkezli oluşu ve büyük inşaat faaliyetlerinin bu toplumlarda oynadığı role dayanarak Girit uygarlığına ATÜT yakıştırması yapılmıştır.¹⁴ ATÜT gelişme çizgisi üzerinde belirli bir düzeye eriştiği iddia edilen Girit uygarlığı ATÜT toplumunun en mükemmel örneği olarak kabul edilen Mısır’la karşılaştırılmıştır.¹⁵ Buradan hareketle yakın doğu coğrafyasında ortaya çıkan Mısır gibi parlak ATÜT toplumlarından daha önce, hatta Yunanistan ve İtalya’da köleci üretim tarzının ortaya çıkmasından daha eski bir dönemde, Girit’te oldukça gelişmiş bir uygarlığın varlığının iddia edildiğine tanık olmaktayız.¹⁶ Böylelikle daha önce *yüksek batı uygarlığının ilk beşiği* olarak nitelenen Girit, bu seferde doğu toplumlarının açıklanmasında anahtar

¹² Girit ve Mısır arasındaki ticari ilişkiler o kadar yoğundur ki, çok kesin olan Mısır tarihleri incelenerek Girit’teki tarihsel bazı olayların ortaya çıkarılabilmesi mümkün olmuştur. Lissner, *Uygarlık Tarihi*, s. 324.

¹³ Ege Denizi’ne gelişmiş maden endüstrisi sayesinde hâkim olan Girit, bu endüstrinin en önemli unsurlarından olan kalay madenine sahip değildir. Girit’in bu maddeyi nereden nasıl temin ettiğine dair çeşitli teoriler olsa da çalışmalarda Girit’in Doğu Akdeniz uygarlıkları ile girdiği yoğun ticaret ilişkilerine dikkat çekilmektedir. Leroux, *İlk Akdeniz Medeniyetleri*, s. 12-25.

¹⁴ Jean Chesnaux, *Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları*, Asya Tipi Üretim Tarzı içinde, Çev. İrvem Keskinoğlu, Ant Yayınları, İstanbul 1970, s. 57.

¹⁵ Charles Parain, *Akdeniz Bölgesinde Ön Tarih Devirleri ve Asya Tipi Üretim Tarzı*, Asya Tipi Üretim Tarzı içinde, s. 192.

¹⁶ Maurice Godelier, *Asya Tipi Üretim Tarzı*, Sosyal Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1993, s. 42

kavram olarak önerilen ATÜT'ün, köleci dönemden daha önceki bir tarihe yerleştirilmesinde kullanılacaktır.¹⁷

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa; 1960'lı yıllarda ülkemizde ATÜT'le ilgili oldukça canlı tartışmalar yapılmış olmasına rağmen Girit'in kavramla ilişkisini tartışan bir çalışma ortaya koyulmamıştır. Antik çağ Girit'ine ilgi yukarıda bahsettiğimiz düzeyde ve dolaylı olmaktan öteye gitmemiş, bahsettiğimiz çerçevedeki belli bilgilerin aktarılması şeklinde gerçekleşmiştir. Oysa Girit'in Batı'da gündeme getirilişi, uygarlığın ortaya çıkışı tartışmalarında *Yunan Mucizesine* atfedilen öneme benzer şekilde olmuştur. Tartışma bununla da sınırlı kalmamış ve Girit bazı özellikleri sebebiyle ATÜT olarak tanımlanmış, böylece tarihte sadece doğu toplumlarının geçirdiği iddia edilen bir aşama köleci dönemden daha önceki bir tarihe yerleştirilmiştir. Özellikle bu son iddia çeşitli açılardan eleştiriye açık olsa da az önce belirttiğimiz gibi Girit ülkemizde bu çerçevede bir tartışma konusu olmamıştır.

Türkçe'de Osmanlı Dönemi Girit'ini Ele Alan Çalışmalar

Uygarlığın ortaya çıkışı ve ATÜT eksenli bu tartışmaların dışında Türkiye'de yaygın Girit çalışmalarının Osmanlı dönemi Girit'i ile ilgili olarak başladığı söylenebilir. Bazı çalışmalarda Türkiye'de Girit'le ilgili literatürün 1908'de oluşmaya başladığı ifade edilmektedir.¹⁸ 1908 yılında Girit Umumi Meclisi'nin adanın Yunanistan'a ilhakını ilan etmesi İstanbul ve Anadolu'da yayınlanan gazetelerde yoğun şekilde protesto edilmeye başlanmıştır.¹⁹ 1913'te adanın resmi olarak Osmanlı Devleti'nin yönetiminden çıkışı ve kısa süre sonra Yunanistan'a bağlanması yine gazetelerde çeşitli haber ve yazılara konu olmuştur.

¹⁷ ATÜT tartışmaları içerisinde Girit uygarlığının yeri ile ilgili özgün bir değerlendirme için bk. Baykan Sezer, *Sosyoloji Yıllığı*, Kitap 7, Eyüp Kemerlioğlu Anısına Armağan, *Osmanlılık, Türkiye Sosyolojisi I*, Kasım 2000, s. 116

¹⁸ 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ve 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanı arasındaki dönemde Jön Türkler muhalefetlerinde Girit meselesini sıklıkla kullandıkları için, İstanbul ve Anadolu basınının II. Abdülhamit'in sansürüne maruz kaldığı iddia edilmektedir. İkinci Meşrutiyet'in ilanına kadar yaklaşık on yıl boyunca sürdüğü ifade edilen sansür öyle bir boyuta ulaşmıştır ki, gazetelerde Girit kelimesini çağrıştıran kelimeler dahi kullanılmaz olmuştur. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra ise gazeteler Girit'e ilişkin haber ve makalelerle dolup taşmıştır. Söz konusu sansür ve sonrasında basının konuya yönelik tavrı için bk. Ayşe Nühket Adıyeko, "*Rum Milliyetçiliğinin Gelişme Döneminde Girit'te Oluşan Türk Milliyetçiliği*", Nuri Adıyeko, Ayşe Nühket Adıyeko, *Fethinden Kaybına Girit* içinde, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2. Baskı, İstanbul 2007, s. 171-186. Bu makale ilk olarak 1991 yılında Mersin Üniversitesi Birinci Ulusal Tarih Kongresinde tebliğ olarak sunulmuştur.

¹⁹ Ayşe Nühket Adıyeko, "*Türk Basınında Girit'in Yunanistan'a Katılması (1908-1913)*", Nuri Adıyeko, Ayşe Nühket Adıyeko, *Fethinden Kaybına Girit* içinde, s. 251. Bu makale ilk olarak Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanmıştır. Cilt 1, Sayı 1, 1991, s. 47-70.

Büyük oranda “Girit bizim canımız kanımız” temalı bu yazılar, Girit çalışmalarının ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir.

Bu çerçevede 1908’le birlikte oluşmaya başlayan literatüre katkılar Cumhuriyet’in ilanından sonra da devam etmiştir. Yeni dönemle birlikte Girit’e yönelik ilginin ilk izlerini Türk Tarih Kongresi’nde ve Belleten Dergisi’nde görmemiz mümkündür.²⁰ Bu dönemden 1990’lı yıllara kadar geçen sürede Osmanlı Girit’i ile ilgili çalışmaların belli oranda artarak sürdüğünü görsek de bu çalışmaların hem sınırlı sayıda hem de belli bir sistematikten uzak olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar daha çok Kandiye Kalesi’nin fethinin anlatıldığı ve kahramanlık vurgusunun yapıldığı çalışmalar olmaktadır. Ancak 1990’ların başından itibaren Türkiye’de Girit çalışmalarının hızla artmaya başladığı bir gerçektir. Bu tarihten itibaren konu belli yönleriyle ele alınmış ve zikredilmeye değer bir ilgiye mazhar olmuştur.

Gerek antik dönem Girit’i gerekse Osmanlı dönemi Girit’i ile ilgili çalışmaların birçoğunda karşılaştığımız ilk ve öncelikli vurgu, Girit adasının coğrafi konumuna yöneliktir. Her dönemde Ege denizinin kilidi²¹ olarak değerlendirilen ve Akdeniz ticaret yolunun en önemli duraklarından birisi olarak nitelenen ada aynı zamanda korsan yatağı ve bu özelliği dolayısıyla istikrarsızlık unsuru olarak kabul edilmiştir. Zaten Osmanlı İmparatorluğu’nun adayı oldukça geç bir tarihte ve çok uzun süren ısrarlı bir savaş sonucunda ele geçişi de çeşitli çalışmalarda Girit’in bu özellikleriyle ilişkilendirilmektedir.²² Bu açıdan Osmanlı Girit’ine dair literatürün oluşumundaki en önemli unsurlar Osmanlı İmparatorluğu’nun adayı ele geçiş gerekçeleri ve uzun süren savaş yılları olmaktadır. Buna ek olarak savaş süresince her iki tarafın içinde bulunduğu siyasi ve askeri koşullar, savaşın uluslar arası açıdan önemi ve Girit sorununa müdahil olan diğer devletler, savaşın Osmanlı ve Venedik için maliyeti gibi konular Girit çalışmalarının ilk konu başlıkları olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı Girit’i ile ilgili çalışmaların odaklandığı bir diğer alan, Osmanlıların adadaki hâkimiyetinden sonra gerçekleşen sosyal ve kültürel dönüşümün

²⁰ Maritanos, “İkinci Bin Yılda Girit Adası ve Girit Anadolu Dünyası”, II. Türk Tarih Kongresi, Devlet Basımevi, Ayrı Basım 1937, Cemal Tukin, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Girit İsyanları ve 1821 Yılına Kadar Girit”, *Belleten*, Cilt 9, Sayı 24, 1945, s. 136-206

²¹ Cemal Tukin, GİRİT, *İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi*, 1964, s. 791-804, s. 791

²² Ayşe Nühket Adıyeke, Nuri Adıyeke, “Türk Denizcilik Tarihi Açısından Girit Savaşı ve Önemi”, *Fethinden Kaybına Girit* içinde, s. 15, Nuri Adıyeke, “Girit Savaşları ve Birleşik Hıristiyan Orduları”, *Fethinden Kaybına Girit* içinde, s. 27., Nuri Adıyeke, “Girit Seferine Konulan Nokta: Kandiye’nin Fethi ve Psikolojik Sonuçları”, *Fethinden Kaybına Girit* içinde, s. 43.

nitelikleri ile ilgili olmuştur. Osmanlıların adayı ele geçirişinden sonraki yarım asırlık sürede adanın dinsel yapısında önemli değişikliklerin yaşandığı bilinmektedir. Bu değişimi Osmanlının, fetihlerin erken dönemlerinde izlediği şenlendirme politikasıyla açıklamak doğru değildir. Çünkü Girit birçok konuda belli farklılıklara sahip olduğu gibi bu konuda da özel konumunu muhafaza etmiş bir bölgedir. Girit'in fethinden sonra Osmanlıların bu bölge için *şenlendirme* politikası uygulamadığı bilinmektedir.²³ Bu anlamda adanın Müslümanlaşması diğer bölgelerle kıyaslandığında oldukça farklı özellikler barındırır. Dinsel yapıda sözü edilen değişim genellikle evlilikler ve büyük çaplı din değiştirmeler yoluyla gerçekleşmiştir. Adadaki bu dönüşümle ilgili çalışmalar 2000'li yılların ürünleri olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴

Toplumsal yapı ve dönüşümle ilgili çalışmaların içerisinde Osmanlıların adada toplumsal farklılaşma ve ayrıştırma konusundaki çabalarının deşifre edildiği çalışmalara da Girit'le ilgili literatürde rastlamamız mümkün olmaktadır. Bu ayrıştırmanın en bilinen örnekleri olarak ikametgâhların konumu ve giyim kuşama yönelik farklılaştırma çeşitli çalışmalara konu olmuştur.²⁵ Aynı şekilde adadaki mülkiyet ilişkilerine ve hukuka dair çalışmalar da Girit literatürüne katkı olarak anılmalıdır. Hukuk ve mülkiyet konusunda Girit çalışmalarında dikkatimizi çeken en önemli vurgu, adada diğer bölgelerin aksine özel mülkiyetin fetihten itibaren var olduğu ve Osmanlının fetihten önceki dönem kayıtlarını geçerli saydığına yönelik olmaktadır. Özel mülkiyetin varlığı elbette mülkiyete ilişkin hukuk sorunlarını da beraberinde getirmiş ve bu sorunlar Osmanlı şer'i mahkemeleri tarafından çözülmüştür. Böylelikle Girit'in hukuk

²³ Ersin Gülsoy, "Girit'in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi 1645-1670", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 205'ten aktaran Nuri Adıyeke, "Girit'te Nikâh Defterleri ve Girit'teki Evlilikler", *Kebikeç*, Sayı 13, 2002, s. 39-47

²⁴ Nuri Adıyeke, "Girit'te Cemaatler Arası Evlilikler", *Kebikeç*, Sayı 16, 2003, s. 17-25, Nuri Adıyeke, "Girit'te Nikah Defterleri ve Girit'teki Evlilikler", *Kebikeç*, Sayı 13, 2002, s. 39-47, Ayşe Nühket Adıyeke, "17. Yüzyıl Girit (Resmo) Şeriye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm", XIV. *Türk Tarih Kongresi, 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt, I. Kısım - TTK Ankara 2006*, s. 557-568. Oldukça geç bir tarihte (1880-1904) kurulmuş olsa da döneminin en önemli dini-kültürel yapılarından birisi olan Hanya Mevlevihanesi'ni de burada anmamız gerekir. Zamanla bünyesinde önemli faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir kurum haline gelen Mevlevihane özellikle Balkan Savaşı öncesi sancılı dönemde "ateş hattındaki bir vatan köşesini diri tutmanın çabasını sürdürmektedir". Caner Arabacı, "Balkan Harpleri Sırasında Mevlevihaneler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2 (II. Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevihâneler Kongresi Tebliğleri), 1993, ss. 251-255. Mevlevihane ile ilgili başka bir çalışma, İsmail Kara, *Hanya Girit Mevlevihanesi, Şeyh Ailesi, Müştemilatı, Vakfiyesi, Mübadelesi*, Dergâh Yayınları, 2006.

²⁵ Ayşe Nühket Adıyeke, Nuri Adıyeke, "Girit'te Millet Sisteminin Örnekleri: Kapıda İşaret, Hamamda Çingirak", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı 136, Nisan 2005, s. 92-97.

ve mülkiyet meselelerinde sahip olduğu özel konumla ilgili yapılan çalışmalar konuyla ilgili literatürün zenginleşmesini sağlamıştır.²⁶

18. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte Girit adasında huzursuzluğun baş gösterdiği, Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmaların ortaya çıktığı görülmektedir. Bu gelişmeler elbette ilk olarak Fransız İhtilali ile ilişkilendirilmiştir. Fransız İhtilali’nin ardından 19. Yüzyılın başında gerçekleşen Yunan isyanı ve bu isyanın Girit’e sıçraması yine Girit çalışmaları içerisinde belli bir öneme sahiptir.²⁷ İsyandar ve huzursuzluklarla dolu bir dönem olarak 19. Yüzyıla yönelik Girit çalışmalarında, isyanların sebeplerinin ve sonuçlarının birlikte ele alındığını görmek mümkündür. Bu hareketliliğe bağılı olarak 19. Yüzyıl, Girit’in siyasal, ekonomik ve demografik yapısında önemli değişimlerin yaşandığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Bu dönüşümün çok yönlü yaşanmasının neden ve sonuçları yine çeşitli çalışmalara konu olmuştur.²⁸

Girit’te 19. Yüzyılda yaşanan bu değişim ve dönüşüm çeşitli çalışmalarda temel olarak bağımsızlık ve Yunanistan’a katılma amacının tetiklediğı bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda Girit sorunu yüzyılın son çeyreğinde bir döneme damgasını vuran ve uluslar arası ilişkilerin iyice karmaşıklaştığı bir süreç olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle Berlin Anlaşması’yla uluslar arası bir boyut kazanan Girit sorunu 1897 yılında Yunanistan ve Osmanlının karşı kaşıya gelmesi ve büyük devletlerin konuyla yakından ilgilenmesi sebebiyle diplomatik alanda oldukça büyük bir hareketliliğe sebep olmuştur. Büyük devletler Girit sorunu ile temelde statükonun bozulmaması için ilgilenmişler ve buna yönelik bir çaba içerisinde olmuşlardır. Bu doğrultuda 19. Yüzyıldaki diplomasi manevralarının konu edildiğı çalışmalar da Girit literatüründe yerini

²⁶ Ayşe Nühket Adıyeko, “XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zımni Davaları”, *Fethinden Kaybına Girit* içinde, s. 101-121

²⁷ Ayşe Nühket Adıyeko, Nuri Adıyeko, “Yunan İsyarı Sırasında Girit’te İrtidat Olayları”, *Kebikeç*, Sayı 10, 2000, s. 107-113, Ayşe Nühket Adıyeko, “Girit’in Mehmet Ali Paşa Yönetimindeki Durumuna Dair Bir Rapor”, *Fethinden Kaybına Girit* içinde, s. 133, Kenneth Bourne, “İngiltere ve Girit Sorunu 1866-1869”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 1963, Ankara 1964, s. 249-275, Mehmed Salâhi, *Girit Meselesi 1866-1889*, Haz. Münir Aktepe, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1967.,

²⁸ Ayşe Nühket Adıyeko, “Girit’te Aşar Vergisinin Toplanmasına İlişkin Bir Yöntem: Teslis Sistemi”, *Fethinden Kaybına Girit* içinde, s. 147-162, “1881 Yılında Girit Vilayetinde Yapılan Nüfus Sayımı ve Tartışmalı Sonuçları”, *Fethinden Kaybına Girit* içinde, s. 163-170, “Rum Milliyetçiliğinin Gelişme Döneminde Girit’te Oluşan Türk Milliyetçiliğı, Turhan Paşanın Girit Valiliğı ve Girit Hakkında Raporları”, *Fethinden Kaybına Girit* içinde, s. 187-198, Nuri Adıyeko, “Rum Cemaat Örgütlenmesi Olarak “Dimoyerandiya”lar: Girit Örneğı”, *Fethinden Kaybına Girit* içinde, s. 199-214.

almıştır.²⁹ Bütün bu çalışmalara ek olarak Girit çalışmaları içerisinde iktisat tarihi, savaş tarihi ve denizcilik tarihi açısından kaynak değeri taşıyabilecek çalışmalar da göze çarpmaktadır. Ayrıca son yıllarda sosyal tarihçiliğin moda olmasıyla birlikte Girit kadı defterleri, Girit mukataalarının malikâneye çevrilmesi ve Girit savaşındaki deniz gücü gibi konular Girit literatürünü zenginleştiren diğer konu başlıkları olarak göze çarpmaktadır.³⁰

Osmanlı Girit'ine yönelik çalışmaların özellikle 1990'lı yıllardan itibaren hızla arttığını ve çeşitlendiğini belirtmiştik. 1990'dan önce yapılan çalışmalar büyük oranda siyasi tarih çerçevesi içerisinde değerlendirilebilecek çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmaların temel vurgusu Girit'in özel coğrafi konumuyla bağlantılı olarak adaya sahip olmanın hayati önem taşıdığına yönelik olmuştur. Bununla birlikte savaşın uzun yıllar devam etmesi ve Venedik Devleti'nin direncinin sebepleri yine bu çalışmalardaki odak noktaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak elverişli coğrafi konumu sebebiyle korsan yatağı olarak değerlendirilen adanın temelde elde edilmesinden çok elde olmamasının sorun olduğunu söylemek daha doğru olmalıdır. Osmanlı'nın adayı ele geçirişindeki en büyük sebeplerinden birisi de budur zaten. Sürekli korsan yatağı olan ada Akdeniz ticareti için bir istikrarsızlık unsuru olmuştur. Osmanlıların adayı kuşattığı ve uzun yıllar boyunca savaşın sürdüğü dönemde

²⁹ Girit'in uluslararası sorun haline geldiği 1896-1898 arasında konuyla ilgili devletlerin Girit'e bakış açısını ortaya koyan altı adet renkli kitap yayınlanmıştır. Yunanistan Beyaz Kitap, İngiltere Mavi Kitap ve Fransa dört ayrı Sarı Kitap yayınlamıştır. Bu tür renkli kitapların sayısı yaklaşık 75 olarak tespit edilmiştir! Fransa'nın Girit hakkında yayınladığı Sarı Kitap serisinin sonuncusu için bk. Mahir Aydın, *GİRİT, Sarı Kitap*, Arkeoloji, ve Sanat Yayınları, 2008. Bunun dışında konunun çeşitli dönemlerdeki uluslararası boyutuna dair birçok çalışma mevcuttur: Ayşe Nükhet Adıyeko, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı 1896-1908*, TTK Yayınevi, Ankara 2000; "Osmanlı Kaynaklarına Göre Türk-Yunan İlişkilerinde Girit Sorunu 1896", *Fethinden Kaybına Girit* içinde, s. 217-230; "Osmanlı Sefirlerinin Gözüyle Girit Sorunu Karşısında Avrupa Basını ve Kamuoyu", *Fethinden Kaybına Girit* içinde, s. 231-238; "Şark Meselesinin Bir Aynası: Girit", *Fethinden Kaybına Girit* içinde, 239-250; "Türk Basınında Girit'in Yunanistan'a Katılması 1908-1913", *Fethinden Kaybına Girit* içinde, 251-275; Werner Zurer, "Girit Meselesi 1908-1912 – Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Siyasi Kriz Çözümündeki Beceriksizlik Hakkında", Çev. Mustafa Aydın, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı:7 (Yıl 4/2005), s. 155-206; Mithat Aydın, "Girit Ayaklanması(1866-1869)'nın Ortaya Çıkışı ve Uluslararası Bir Sorun Haline Gelişinde Yunanistan'ın Rolü", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi/Turkish Journal of Social Research*, Yıl: 11, Sayı:1, Nisan 2007, s.113-147;

³⁰ Hacer Ay, "Girit'teki Mukataaların Malikâne Olarak Satılması", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 1996; Adnan Ekşigil, "Girit Kadı Defterleri", *Tarih ve Toplum*, Cilt VIII, s. 43, Temmuz 1987, s. 9-12; Ekkehard Eickhoff, "Denizcilik Tarihinde Kandiye Muharebesi", Çev. Mihin Eren, *Atatürk Konferansları, c. II*, TTK, Ankara 1970, s. 147-161

birçok devlet haçlı zihniyetiyle hareket ederken, İngilizlerin Venediklilerden yana tavır koymaması da yine bu sebeple olmuştur.³¹

Fakat adanın elde edilmesinin ticari ve ekonomik açıdan ne ölçüde önemli olduğu Girit’le ilgili bütün çalışmalarda tartışmalı bir konu olarak kalmaktadır. Eğer bütün dikkatimizi adanın coğrafi konumu üzerine odaklayacaksak Girit’le aynı işlevi başta Rodos olmak üzere diğer adalar da görmektedirler. Ancak buna rağmen adanın Ege ve Akdeniz için kilit bir nokta olduğuna dair yorumlara Girit’le ilgili çalışmalarda sıklıkla rastlamak mümkün olmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu gibi belli bir dünya siyasetine sahip olan bir devletin adanın alınması için 17. yüzyılın sonuna kadar beklemesi adanın Akdeniz ve Ege için kilit bir nokta olduğuna dair yorumları sarsmaktadır. Bu doğrultuda Girit’e sahip olmanın en önemli sonucu korsan saldırılarını engellemek ve adayı bir istikrarsızlık unsuru olmaktan çıkarmak olmuştur. Bu anlamda Mehmet Ali Paşa’nın on yıl süren bir yönetimden sonra adayı ekonomik olarak getirisini olmadığı için terk etmesi de daha manidar olmaktadır.

1990’a kadar büyük oranda siyasi tarihçiliğin etkileri çerçevesinde gelişen Girit çalışmaları 1990 sonrasında literatüre yapılan önemli katkılarla konunun çeşitli boyutlarıyla ele alındığı, toplumsal ve kültürel yönlerinin de ortaya koyulduğu çalışmalar olmaktadır. Buna ek olarak son dönemde Girit’e yönelik çalışmalarda Osmanlı dönemine ait kadı defterlerinin kullanılmaya başlanması sadece Girit adası halkının değil, bölgenin ve imparatorluğun sosyo-ekonomik durumunun daha sağlıklı açıklanabilmesi açısından önemli gelişmeler olarak kabul edilmelidir. Ancak belli bir iktisat tarihi anlayışı olmadan sadece transkripsiyon düzeyinde yapılan çalışmaların genel tarihimize ya da iktisat tarihimize eski harflerle yazılı evraka ulaşma sorununun aşılması dışında nasıl bir katkı sağlayacağını da belirtilmesi gerekmektedir.

Mübadele Çalışmaları ve Edebiyatta Girit

Giritli yazar Nikos Kazancakis’in Girit isyanlarından birisini anlattığı romanında Kaptan Mihalis, Giritlilerin gövdesini çelikten yaratmadığı için tanrısından şikâyetçidir. Yüz, iki yüz, gerekirse üç yüz yıl dayanılmalı, Girit

³¹ Ayşe Nükhet Adıyeke, Nuri Adıyeke, “Türk Denizcilik Tarihi Açısından Girit Savaşı ve Önemi”, *Fethinden Kaybına Girit* içinde, s. 25.

(Türklerden) kurtarılmalı idi, ondan sonra varsın toz olsun, kül olsunu Giritliler.³² Bu ideal 1913 yılında toplanan Londra Konferansı'nda gerçekleşikten sonra adadaki Müslüman Türkler 1923 yılına kadar azınlık statüsünde kabul edilmişlerdir. Konstantin Tsitselikis'e göre bu on yıllık süreç Müslümanların "altın yılları" olarak değerlendirilmeliyken Tahmiscizade Mehmet Macit'e göre bu dönemin ve mübadelenin Müslümanlar için anlamı "ölümü hayata değiştirmek" tir.³³ Yıllar sonra "ölümle değiştirilen hayatlar" anıhatırat türünün örneklerini oluşturmuş, romanlara konu olmuştur.

Türkiye'de Girit çalışmalarının son halkası olarak değerlendirebileceğimiz mübadele çalışmaları ve romanların sayısının son dönemde arttığını ifade edebiliriz. Ancak belirtelim ki doğrudan Girit Müslümanlarının mübadelesi ile ilgili çalışmalar bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar azdır.³⁴ Mübadele konusu ele alınırken belli bölgelerden gelen mübadillerin durumuna ek olarak, mübadele olgusunun geneline yönelik çalışmalar yapılmıştır.³⁵ Girit mübadillerinin durumu da bu çalışmaların içerisinde değerlendirilen bölümler olarak karşımıza çıkmakta ya da konuyla ilgili makale düzeyindeki çalışmalarda Girit adı da telaffuz edilmektedir. Mübadele konulu bu çalışmaların Girit'e dair ortak noktası özellikle 1913-1923 yılları arasında Girit Müslümanlarının sıkıntılı ve tedirgin bir hayat sürdüğü ve artık Rumlar ve Türklerin birlikte yaşam koşullarının ortadan kalktığıdır.³⁶ Vurgulanan bir diğer nokta Girit mübadillerinin taşınmaz mallarının akıbetinin ne olacağı ve mübadeleden sonra

³² Nikos Kazancakis, *Kaptan Mihalis*, Çev. Nevzat Hatko, Can Yayınları, 1993, s. 7

³³ Melike Kara, *Girit Kandıye'de Müslüman Cemaati 1913-1923*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, s. 38

³⁴ Mübadeleyle Girit'ten, Adana, Mersin, Tarsus ve Dört Yol'a 1924 yılında yerleştirilen mübadillerin yaşam öyküleri, örf, adet, gelenek ve görenekleriyle alışkanlıklarının 200'ü aşkın fotoğrafla gözler önüne serildiği ve mübadelede başlarından geçen zorlukların anlatıldığı HANÇERLİ'nin çalışması nadir örneklerdendir. Yüksel H. Hançerli, *Giritli Mübadillerin Son Durağı: ÇUKUROVA*, Hançerli Fotoğrafçılık Yayınları, 2007

³⁵ Mihri Belli'nin 1940 yılında Missouri Üniversitesi'nde hazırladığı Yüksek Lisans tezi 1990'ların başında gündeme gelen mübadele çalışmalarının öncüsü olarak kabul edilebilir. Arada yaklaşık elli yıl gibi bir sürenin oluşu elbette dikkat çekicidir. Çalışma yakın zamanda Türkçeye kazandırılmıştır: Mihri Belli, "Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi: Ekonomik Açından Bir Bakış", Belge Yayınları, İstanbul 2006. Mübadele konusuyla ilgili yüksek lisans ve doktora tezi düzeyindeki çalışmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. İlk akla gelenler, Elif Yılmaz, *Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Ayvalık*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005; Cahide Zengin, *Türkiye ve Yunanistan Devletleri Arasında Mübadele Meselesi ve Kamuoyu 1918-1930*, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1998.

³⁶ Mehmet Ali Gökaçtı, *Nüfus Mübadelesi: Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2008, s. 100

ne kadar Giritlinin Türkiye’de hangi şehirlere nakledileceği* konusu olmuştur.³⁷ Bunların dışında Giritlilerin mübadeleden önce ve sonra yaşadığı sıkıntıların dile getirildiği genel ifadeler bu çalışmalarda sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Ancak bu sıkıntılar belki de en çarpıcı şekliyle roman, hikâye ve anı türünün örneklerinde ifadesini bulmaktadır. Son dönemde Girit konulu romanların literatüre eklenmesi elbette öncelikle Girit nostaljisinin sonra da söz konusu sıkıntıların dile getirilişinin bir yolu olarak algılanabilir. Roman, hikâye ve anılar daha önce de belirttiğimiz gibi yaşanan acı ve sıkıntıları belki de en anlaşılır kılan türlerdir. İlk mübadele romanı olma özelliğine sahip olan çalışma Girit’ten koparılan ve Ayvalık’a göç edenlerin hüznü hikâyesini anlatmaktadır.³⁸ Üçleme şeklinde yazılan romanın ikinci kitabı³⁹ Ayvalık’a göçten sonra burada yaşanan sıkıntılara değinmektedir. Üçüncü kitap ise 1940’ların Yunanistan’ı ve Cunda adasında geçmektedir.⁴⁰ Mübadele romanlarının başka bir örneği olarak Altınsay’ın romanı⁴¹ vapurdan son kez Girit’e bakan mübadillerin “Kritimu! Omorfi nisi!”* sözleriyle sona erer. Mübadele edebiyatının ilk örneklerini oluşturan sınırlı sayıdaki bu romanlar, temelde köklerinden koparılanın acısını ve hüznünü yansıtmaktadır. Mübadele edebiyatı konusunda önemsenmesi gereken başka bir çaba da 2001 yılında kurulan Lozan Mübadilleri Vakfı’nın yayınladığı “Mübadele’nin 85. Yılı Öykü Yarışması Seçkisidir”.⁴² Vakfın mübadele literatürüne bir başka katkısı sırrı derin Girit’in⁴³ sözlü kültürel mirasının derlenerek sırlarının bir nebze olsun bilinin kılınmasıdır.⁴⁴

* Bu noktada hatırlatılması gereken başka bir konu Türkiye’den gönderilen mübadillerle ilgilidir. Çalışmalarda Türkiye’ye gelen mübadillerin nerelerden geldiği, sayıları, meslekleri ve nerelere yerleştirildiklerine dair detaylı bilgiler sunulurken, Türkiye’den giden mübadillerin akıbeti ile ilgili benzer nitelikte bilgilere rastlayamıyoruz. Sadece gidenlerin sayısının verildiği sınırlı bilgiler çeşitli açılardan yetersiz olarak yorumlanabilir. Gelen mübadillerin nitelik ve niceliğine dair kapsamlı bilgilerin neden gidenler için de derlenmediği soru konusudur.

³⁷ Cahide Zengin Aghatabay, *Mübadele’nin Mazlum Misafirleri, Mübadele ve Kamuoyu 1923-1930*, Bengi Yayınları, İstanbul 2007, s. 159-160.

³⁸ Ahmet Yorulmaz, *Savaşın Çocukları, Girit’ten Sonra Ayvalık*, Belge Yayınları, 1998.

³⁹ Ahmet Yorulmaz, *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı*, Remzi Kitabevi, 2002.

⁴⁰ Ahmet Yorulmaz, *Girit’ten Cunda’ya*, Remzi Kitabevi, 2003.

⁴¹ Saba Altınsay, *Kritimu, Girit’im Benim*, Can Yayınları, 2004.

* Girit’im, Güzel adam benim.

⁴² *Mübadele Öyküleri*, Mübadele’nin 85. Yılı Öykü Yarışması Seçkisi, Der. Müfide Pekin, Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, 2009.

⁴³ Nikos Kazancakis, *El Greco’ya Mektuplar*, Çev. Ahmet Angın, Can Yayınları, İstanbul 2009, s. 135.

⁴⁴ *Belleklerdeki Güzellik, GİRİT, Maniler, Atasözleri, Deyimler, Tekertemeler*, Ed. Müfide Pekin, Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, 2007.

Sonuç

Türkiye’de Girit çalışmaları ana hatlarıyla bu şekilde sınıflandırılabilir. Ülkemizde Girit literatürünün 1908’de oluşmaya başladığı iddia edilse de bu alandaki ilk akademik çalışmalar Türk Tarih Kongresi ve Belleten Dergisi’nde 1930’lu ve 40’lı yıllarda yayınlanmıştır. Girit’in ülkemizde gündeme gelişi ilk olarak uygarlığın ortaya çıkışı tartışmalarında Yunan Mucizesi tezine yönelik eleştirilerin Batı’dan ülkemize aktarılması sebebiyle gerçekleşmiştir. 1960’lı ve 70’li yıllarda ise üretim tarzı tartışmalarına bağlı olarak ATÜT kavramı çerçevesinde yeniden gündeme gelen Girit, Doğu uygarlıklarını açıklamak için kullanılan ATÜT aşamasının köleci dönemden daha önceki bir tarihe yerleştirilmesinde araç olarak kullanılmıştır. Ancak literatürün büyük kısmı Osmanlı dönemi Girit’i ile ilgilidir. Bu alanda özellikle 1990’dan sonra hatırı sayılır derecede çalışma yapılmış ve adanın fethedilmesi vurgusunun dışında sosyo-ekonomik özelliklerinin de araştırılması söz konusu olmuştur. Böylece önemli bir Girit literatürü oluşmuş, son dönemde Osmanlı dönemi Girit’i ile ilgili doktora tezi düzeyindeki spesifik çalışmalarla birlikte literatür giderek zenginleşmiştir. Son olarak mübadele konulu çalışmalar ve özellikle edebiyat alanında gün geçtikçe artmakta olan roman ve anı türündeki eserler literatürü zenginleştiren ve geliştiren eserler olarak kabul edilmelidir.